

A KELETI HUNOK ÉS AZ IRÁNI VILÁG¹

S Á R K Ö Z Y M I K L Ó S

KIVONAT: Jelen tanulmány igyekszik megvizsgálni a keleti hunok és az iráni világ kapcsolatrendszerét, a keleti hunok és Irán kapcsolatának kutatástörténetét, elsődleges írott forrásait és a nemzetközi szakirodalom főbb irányvonalait, az iráni hunokkal kapcsolatos tudományos narratívákat, a témával kapcsolatos kutatásmódszertani kérdéseket, bizonytalanságokat és a problémák lehetséges megoldásait vizsgálja. Mindezek mellett igyekszik az iráni hunok (keleti hunok) iráni mítoszait, a vélhetően nem homogén etnikai-nyelvi kérdéseiket, a hunok Irán történelmében játszott szerepét valamilyen megvilágítani.

KULCSSZAVAK: keleti hunok, steppe, Irán, Közép-Ázsia, források

Miklós Sárközy The Eastern Huns and the Iranian World

ABSTRACT: The present study seeks to address the relationship between the Eastern Huns and the Iranian world, the research history of the relationship between the Eastern Huns and Iran, their primary written sources and the main directions of the secondary literature, the scientific narratives related to the Iranian Huns, the research methodology issues related to the topic, its uncertainties and possible solutions to the problems investigates. In addition,

1 Jelen tanulmány előzménye 2014. november 6-án hangzott el a Törtelen rendezett *Hunok és a magyar őstörténet* című konferencián, melyet Fehér Bence és Kovács Péter szervezett. A tanulmány azóta nem lett publikálva, illetve az időközben publikált jelentős új nemzetközi szakirodalom fényében többszöri és jelentős átdolgozásra került.

the present paper seeks to shed some light on Iranian myths and legends about Iranian Huns (Eastern Huns), the allegedly non-homogenous ethno-linguistic background of the Iranian Huns and the role played by the Huns in Iranian history.

KEY WORDS: Eastern Huns, Steppe, Iran, Central Asia, sources

Módszertani problémák

A Kr. u. 4–6. század steppetörténete jelentős fordulatot hozott. Számos politikai változáson, máig megválaszolatlan eseményen túl a leggyökeresebb változás a nomád törzsek jelentős etnikai átalakulása volt. Az addig döntően iráni nyelvű és etnikai hátterű csoportokat fokozatosan a törökséghez tartozó törzsek váltották fel. E folyamat, az irániakat felváltó törökség lépésről lépésre történő térnyerése egybeesett az úgynevezett hun politikai legitimáció nyugatra és dél felé történő elterjedésével. A török nyelvű törzsek fokozatos dominanciája és az iráni nomádok kisebbségbe szorulásának egyik színtere Közép-Ázsia volt, ahol e folyamat egyben letelepült lakossággal rendelkező birodalmakkal, első sorban a Szászánidákkal vívott háborúkkal is párosult.

A későantik szászánida Irán és a hunokhoz sorolt, hunokkal kapcsolatba hozott Kr. u. 4–6. századi steppei nomád népek kapcsolatrendszere jól kutatott és tekintélyes publikációkkal rendelkezik. Mindezek ellenére a kutatás továbbra is alapvető kérdésekkel küzd, amely szomorú ténynek fő oka a régészeti és írott elsődleges források meglehetősen szegényessége a vizsgált területen. Egyedüli vizsgált csak a szaporodó numizmatikai adatok kínálnak, mely források azonban szintén meglehetősen körültekintéssel kezelendők és nem minden probléma nélküliek az egyéb adatokkal való összevetés okozta káosz miatt, másfelől a numizmatika – jobb forrás híján történő – abszolutizálása miatt, mely megközelítés gyakran figyelmen kívül hagyja bizonyos ismétlődő elemek, korabeli divatos szimbólumok, konvenciók tartós jelenlétét, használatát – mely konvenciók ár-

nyékában semmit sem tudunk az adott etnikai csoport származásáról, nyelvről, nyelveiről.²

Nincs jobb állapotban a modern szakirodalom sem, másodlagos forrásaink is jelentős bizonytalanságot árulnak el a hunokkal így vagy úgy kapcsolatba hozott népcsoport említésekor. Az angol nyelvű munkák káoszában az első szembetűnő probléma a terminusok zavara, így előfordul a '*Huns*,' '*Iranian Huns*,' '*Hunnic people*,' sőt újabban felbukkan a '*Hunnish*' terminus is, melyek különbségeinek tisztázása még nem történt meg.³

Hunok Iránban

A nevezzük úgy, *Hunnish people* és az irániság kapcsolata persze többértű. Ennek megvilágítására foglaljunk össze néhány egyszerű tényt. A szélesebb közvélemény számára talán kevésbé ismert, hogy a letelepedett civilizációk közül a hunszertű népcsoportok nemcsak Kínát és a későrómai államot támad-

2 Az iráni hunok különböző forrásaival, azok a nagyközönség számára is elérhető nyelven fordításban publikált forrásait illeti, mind laikusoknak, mind szakembereknek jó bevezetést nyújt a 2020-ban megjelent angol nyelvű monográfia (Balogh2020), amely főleg a hunok keleti csoportjainak az írott forrásait mutatja be, igaz a kötetben belül nagyon nagy különbségek mutatkoznak. Míg a kínai, középipind, latin-görög, örmény és szír források bőségesen vannak citálva, addig a hunokkal foglalkozó angolra fordított iráni és az arab szemelvények mennyisége jóval szerényebb eredményeket hoztak a kötetben. A hunokra vonatkozó arab források terén sokat várhatunk Varsányi Orsolya arabista monográfiájától is, melynek megjelenése a közeljövőben esedékes. Mindezek mellett Dodgeon–Lieu és Greatrex–Lieu százánida-(kelet)római háborúk forrásait feldolgozó nagyjából harminc éves szöveggyűjteményei is számos keleti hunokkal kapcsolatos forrást fordítanak le angolra (Dodgeon–Lieu, Greatrex–Lieu).

3 Itt főleg a *Hunnic* és a *Hunnish* terminus elválasztása és különbségeinek pontos megjelölése lenne kívánatos. Annak fényében, hogy például a *Turkic* és *Turkish* kifejezés teljesen más jelentenek, egy hasonló vizsgálat és egy rövid, de alapos tanulmány fontos lenne az angol kifejezések jelentéskülönbségeinek tisztázására. Az angolszász szakirodalomban mutatózó terminológiai rendezetlenséget jól reprezentálják Bivar és Alram csaknem egy időben publikált jelentős lexikoncikkjei az *Encyclopaedia Iranica*n, míg Bivar a *Hunnish* terminust használja, addig Alram a *Hunnic* terminust preferálja. vö. Bivar 2003; Alram 2004. Eközben Schottky szintén 2004-ben ugyancsak az *Encyclopaedia Iranica*n megjelent jelentős írásában végig és következetesen '*Huns*' kifejezést használ, más nem. Vö. Schottky 2004.

ták meg, hanem a Kr. u. 4–6. század között a Szászánida Birodalom, a korabeli Eurázsia harmadik nagy állama is szembesült e népcsoportok invázióival.

A szakirodalom általában és helyesen két részre osztja a hunok és a szászánida Irán kapcsolatrendszerét földrajzi alapokon, megkülönböztetve az „európai és ázsiai” vagy „nyugati és keleti” hunszerű népek csoportjait a Szászánida Birodalom ellen. Az első esetben, vagyis a nyugati vagy európai hunoknak nevezett csoport esetében a helyzet könnyű, illetve könnyebb, bár írott forrásaink nem kényeztetnek el itt sem bennünket. Itt ugyanis az Európában is ismert és Attila idején fénykorát élő hun törzsszövetségről van szó, mely Kr. u. 395-ben két hun fejedelem, Kursikh és Ba(r)sikh vezetésével⁴ komoly támadást intézett a Szászánidák dél-kaukázusi és mezopotámiai területei ellen a Kaukázus szorosain betörve és egészen a szászánida fővárosig, Ktésiphónig nyomulva. Igaz, a hunok visszatérése a Kubán–Don vidékére nem volt teljesen sikeres, mivel egy jelentősebb szászánida haderő váratlanul rajta ütött a visszavonuló hun haderőn 395 végén, nem csekély veszteséget okozva nekik. Ezek az események, a visszatérésükkor a Szászánidák által megtizedelt hun hadsereg emléke később is foglalkoztatta a hunokat, és Priskos rhétor szerint Attila 449 táján nagyobb iráni hadjáratot kezdett tervezni a Szászánidák ellen a 395-ös hun sérelmeket megtorlandó. Erre azonban más, nyugati hadjáratok miatt és 453-as halála után nem került sor, és a Hun Birodalom felbomlása után nem hallunk olyan nomád támadásról a Szászánidák ellen, melyben a hun nép vagy törzsnév felbukkanna.⁵

A szakirodalom által „nyugati hunoknak” nevezett csoport jelenléte a Szászánida Birodalom által reprezentált nyugatiráni világban tehát mindössze egyetlen történeti epizódra korlátozódik, Kr. u. 395 körülre. A 395-ös kauká-

4 A szászánida Iránba 395-ben betörő hunok két vezetőjének nyelvi-etimológiai kérdéseireh lásd Pritsak 1982. Pritsak véleménye szerint Attila családja (amelyhez Pritsak a két, Iránba betörő hun vezetőt is odasorolja) valamilyen korai ótörök vagy protomongol nyelven beszélhetett, a névadásuk mindenesetre ezt tükrözi Pritsak szerint. A hunok kaukázusi, iráni 395/96-os betörését a *Liber Caliharum* nevű szír forrás említi egyedül hosszabban. ezzel kapcsolatban lásd Czeglédy 1958. 10. oldalának 22. jegyzetét, valamint Greatrex-Lieu 2002, 17–19.

5 A hunok Kaukázuson keresztüli szászánidaellenes invázióihoz és annak bibliográfiájához lásd Schottky 2004.

zusi hun invázió kapcsán meg kell jegyezni, hogy iráni források nem maradtak fent róla, jóformán csak a szír *Liber Calipharum* és Priskos tudósít erről.⁶ És ez mindjárt fontos tanulság arra nézve, hogy a szászánida kor e téren meglehetősen korlátozott adatokkal rendelkezik. Itt a posztaszászánida adatok, a korai iszlám kor arab és klasszikus perzsa forrásai szolgálhatnak talán inkább tanulsággal a hunok iráni invázióiról, mint például Firdawsī, Tha‘ālibī és Bal‘amī, ha ezeket alaposabban megvizsgálánk a jövőben.⁷

Ezzel szemben sokkal bonyolultabb az ún. „keleti hunoknak” nevezett csoport története. A továbbiakban jelen dolgozatomban erre a csoportra reflektálok, és ezek történeti problémáit vizsgálom a címben megjelölt szempont szerint, azok etnikai, nyelvi viszonyaira fókuszálva.

A „keleti hunok” – részben kényszer szülte – fogalma alatt összefoglalóan olyan nomád népcsoportokat értünk, melyek a Kr. u. 4. század közepe és a Kr. u. 560 között jelentek meg a szászánida Iránnak a Kaszpi-tengertől keletre fekvő területein, a mai Közép-Ázsia, Afganisztán, Észak-Irán, részben Pakisztán, India területét érintve. E népekre a szakirodalom keleti hunokként vagy más változatban iráni hunokként utal – jóllehet egyik elnevezés sem meggyőző és nem problémamentes. E hunokkal többé-kevésbé együtt emlegetett népcsoportokat megjelenésük kronológiája alapján az alábbiakban összegezhetjük: chioniták, kidariták, alkhon hunok, nēzak hunok és heftaliták.⁸

6 Priskos 11. fragmentuma és a *Liber Calipharum* 3.4 fejezete említi jóformán a 395–96-os hun dúlást a szászánidák ellen. Vö. Schottky 2004. Ezzel együtt ezt a kérdést még érdemes vizsgálni, esetleg erre a nagy horderejű eseményre allegorikusan utaló szír, arab, klasszikus perzsa irodalmi, egyházi források, későbbi iráni epikus-historikus szövegek, mint Firdauszī *Királyok Könyve* adatait is ismét érdemes revízió alá vonni. Vö. Balogh 2020, 243–244.

7 Firdawsī, Tha‘ālibī és Bal‘amī adatainak vizsgálata nem képezi tárgyát jelen dolgozatnak, csak röviden utalok a lehetséges kutatási lehetőségekre és a még nem teljesen kiaknázott forrásokra az iráni hunokkal kapcsolatban.

8 A keleti hunok kérdésében két fontos új monográfiát kell kiemelni, az egyik Rezakhani kiváló munkája 2017-ből, mely a Szászánidák keleti kapcsolatait és a különböző hun csoportok befolyását elemzi. Emellett a Balogh Dániel szerkesztette, indiai hunokról szóló angol nyelvű chrestomathia érdemel említést, ugyanakkor éppen az iráni nyelvű források fejezete sikerült szűkszavúra és némileg kisebb ambícióval megalkotottra. Vö. Balogh 2020.

A keleti hunok nyelvi-etnikai kérdései és a modern szakirodalom

Ami e népcsoportok eredetét, nyelvi-etnikai származását illeti, a modern szakirodalom e törzsek kutatásában erős megosztottságot mutat, Összesen három korszakot lehet kimutatni e népcsoportok kutatásában. A huszadik század első felében, derekán a keleti (iráni) hunokkal kapcsolatos tudományos diskurzust Stein Aurél,⁹ Josef Markwart (Marquart),¹⁰ Roman Ghirshman¹¹ és Franz Altheim¹² nézetei dominálták. E kutatók – részben korábbi előfeltevésekre alapozva – úgy vélték, hogy az összes előbb említett, a keleti hunokhoz kötődő népcsoport egy töről fakad, nagy többségükben török nyelvűek voltak. Altheim még ennél is tovább is ment, kiemelve, hogy a heftaliták a hunok eredeti törzse volt, amelynek az európai hunok csak egy leágazása volt.¹³

Ezzel szemben más megközelítést javasolt Robert Göbl az 1960-as években. Ő – elsősorban széleskörű numizmatikai kutatásaira alapozva – kidolgozta a fentebb említett törzsek, népek hullámteóriáját, mely megkérdőjelezi az egy területről, Altheim szerint a mai Nyugat-Mongólia területéről kirajzó hun-teóriát az iráni hunok esetében.¹⁴ Göbl szerint a szászánida kori Irán, Afganisztán és Észak-India több nomád inváziót élt meg a 4. század közepe és a 6. század között, ám ezek az inváziók egymástól független népcsoportokhoz kötődnek, amiket ennek ellenére maga Göbl is egységesen azért *iráni hunok*-nak hív. Ez persze részben a tehetetlenség számlájára írható, hiszen mit sem tu-

9 Stein 1905. Stein több más munkájában érinti a keleti hunok kérdését, de e tanulmánya az egyetlen, amelyben közvetlenül foglalkozik a keleti hunok etnikai kérdéseivel.

10 Markwart (Marquart) 1901. Markwart meghatározó összefoglaló műve, *opus magnumja*, amely örmény földrajzi-történelmi források fényében vizsgálja a későantik Irán (szászánida Irán) kérdéseit.

11 Ghirshman 1948. Az ókori Irán sokoldalú szerzője, a főleg régészként elismert és maradandót alkotó Ghirshman összefoglaló művében foglalkozik a keleti hunok etnikai hátterével.

12 Vö. a keleti hunok tudományos kutatásának korai turkofil irányzatához és szerzőihez jó összefoglalás: Schottky 2004.

13 Altheim, 1959, 45. Altheim keleti hunokról írt nézeteit jól foglalja meg össze: Schottky 2004.

14 Vö. Göbl 1967.

dunk e csoportok valós nyelvi-etnikai hátteréről. Göbl Altheimmal ellentétben inkább az iráni és azon belül keletiráni, szaka elemeket látta meghatározóbbnak e csoportok esetében, és kisebb részben gondolta őket töröknek (türknek) vagy törökösnek. Göbl összesen négy csoportot különít el rendszerében, igaz, ebből a legkorábbi csoportot, a chionitákat kihagyja, mivel tőlük értékelhető numizmatikai adat Göbl korában még nem volt ismert. Göbl numizmatikai alapú elemzésében a négy csoport a kidariták, nēzak hunok, az alkhon hunok és a heftaliták voltak. Ezen elmélet legnagyobb gyengeségének az tűnik, hogy (a chioniták kihagyásán túl) nem ad választ a korai, egymást viszonylag sűrűn követő csoportok egymáshoz való viszonyára – nem feltétlenül etnikai, hanem hierarchikus alapon.¹⁵

Göbllel szemben és vele egy időben Enoki ismét az egyetlen etnikai alapú származás tanát veti fel. Nézetrendszere eszerint visszakanyarodás Altheim rendszeréhez, mely az egységes etnikai rendszert feltételez e csoportok között. Enoki tézisének nagy különbsége mindezzel együtt az, hogy ő egyértelműen az iráni, azon belül kelet-iráni eredetét emeli ki e csoportoknak, kizárva a keleti hun csoportok török eredetét. Enoki szerint például a heftaliták nem a Tárim-medencéből származnak, hanem a Pamírból, Badakhsánból eredő iráni nomádok lehettek. Ha pedig a heftaliták irániak voltak – Enoki nézete szerint az utolsó jelentős iráni nyelvű nomád csoport a steppetörténetben –, akkor nyilván az előttük érkező chioniták, kidariták, nēzak és alkhon hunok úgyszintén. Írásaiban erősen hivatkozik a keletrómai Prokopiosra, aki világosan elkülöníti a heftalitákat a nyugati hunoktól mind kinézetükben, mind pedig

15 Schottky 2004. Göbl adatait azóta részben – és egészséges módon – meghaladta a kutatás, különösen a kidariták esetében. Itt főleg Vondrovec nemrégiben publikált monográfiáját kell említeni, amely fontos új numizmatikai forrásokat közöl, ugyanakkor a politikátörténeti helyzet és főleg a keleti hunok nyelvi, etnikai kérdéseinek ismerete nem lépett döntően előre a számos, időközben előkerült keleti hun numizmatikai lelet fényében sem. Vö. Göbl 1967; Vondrovec 2014. A politikátörténeti kérdések tekintetében a legtöbb és legeredetibb adatot Rezakhaninak köszönhetjük, Rezakhani 2017-es monográfiája egyfelől a keleti hunok politikátörténeti kérdéseinek vizsgálatában jelentős előrelépés, másfelől rávilágít a Szászánidák erős kelet-iráni politikai és kulturális kapcsolataira is (vö. Rezakhani 2017). A keleti hunok különböző csoportjainak bonyolult és összetett nyelvi, etnikai hátterének kérdéseit vizsgálja még beható módon Sims-Williams 2002-es tanulmánya is.

életmódjukban markánsan eltérő elemeket hangsúlyoz. Prokopios szerint a 466 és 560 között fennálló Heftalita Birodalom ugyanolyan állam volt, mint a Keletrómai Birodalom vagy a Szászánida Irán, a heftalita állam lakói letelepedett életmódot folytattak, városokban éltek.¹⁶ Enoki másik fő érve a kínai forrásokra támaszkodik, hiszen mind a Tongdian, mind pedig Hszüan Cang buddhista utazó ismét a letelepedett életet élő heftalitákra utalnak, akik sem kinézetükben, sem szokásaikban nem különböznek az általuk meghódított városlakó szogdoktól. Néhány további szokás, mint a poliandria gyakorlása, valamint vallási nézeteik, a nap és a tűz imádata Enokit további iráni elemek felfedezésére készítette, mindez azonban véleményünk szerint némileg túlzó irányba vitte el elemzését.¹⁷

A preislám Irán kutatásának nemrég elhunyt ikonikus alakja, Richard Nelson Frye szintén hallatta hangját az „iráni hun” kérdés etnikai hátterének vitájában. Frye álláspontja szintén etnocentrikus megközelítésű volt, ám határozottan árnyaltabb Enokihoz, Altheimhez és Steinhez képest. Frye két fígyelemreméltó állítást tett a témában. Az egyik az úgynevezett iráni hunok kevert etnikai eredete, mely talán nem túl eredeti megállapítás, de a fentiek fényében mindenképpen realisztikusabb elképzelés. Frye szerint az iráni hunok különböző csoportjainak *Turkic speaking* elitje volt, míg az általuk vezetett törzsi csoportok nagyjából még irániak voltak. Frye itt még utal arra, hogy az úgynevezett iráni hunok esetében beszélhetünk az iráni nomádok utolsó jelentős történelmi szerepéről, mielőtt a török és mongol nomádok végleg átveszik a steppei birodalmak irányítását.¹⁸

16 Prokopios *De bellis* I. 3. ezzel kapcsolatban lásd még: Schottky 2004.

17 Enoki két tanulmányában is érintette behatóan a keleti hunok nyelvi-etnikai kérdéseit, igaz, ezek közül a második sokkal mélyrehatóbban vizsgálja a kérdést. Vö. Enoki 1955; Enoki 1959.

18 Frye 1984, 345–348. Frye meghatározó és máig igen hasznos összefoglaló monográfiájában behatóan érinti Irán keleti területeinek kérdéseit az iszlám előtti és a koraiszlám periódusokban és viszonylag terjedelmesen tér ki a keleti hunoknak a szászánida Iránra gyakorolt hatására. Azt kell mondani, hogy Frye könyve Rezakhani 2017-es nagyon fontos monográfiáját megelőzően a legjobb munka az iszlám előtti Irán keleti kapcsolataihoz.

Frye másik figyelemreméltó állítása a *hun* terminusra vonatkozott. Korabeli – középperzsa, avesztai és indiai forrásokra – alapozva Frye azt állítja, hogy a *hun* terminus mint olyan tudatosan alkalmazott megtévesztő eszköz volt ezektől a csoportoktól, mellyel meg akarták félemlíteni ellenfeleiket. Frye emez állítása tehát arra utal, hogy ezek a szerinte iráni, de már némi altáji elitet is magába foglaló törzsek a „hun” kifejezést kifejezetten megtévesztő, tekintélynövelő jelleggel alkalmazták. Frye ezen állításához Bailey-t, a kiváló óiráni és óind filológust idézi, aki egy indiai heftalita témájú cikkében tesz ilyen megállapítást.¹⁹ Mindezek mellett Frye vélhetően a szászánida korhoz köthető avesztai és középperzsa terminusokra épít érvelésében. E szűkszavú iráni forrásokban – bár meglehetősen ahistorikusak – kizárólag a *xiyōn* terminus fordul elő a keleti hun nomádokra alkalmazva. Ilyen például az *Ayyādkār-i Zarērān*, más néven a *Zarērok emlékezete*, egy rövid középperzsa epikus szöveg, mely a zoroasztriánus vallásért vívott harcot mutatja be.²⁰ Itt Vištāspa (Guštāsp) és fia, Isfandyār ellenfele az amúgy iráni nevű Arjāsp, aki a *xiyōnān xwadāy*, a ’hunok királya’ titulust viseli. E rövid középperzsa szöveg nem ad történeti kulcsot a kezünkbe, hogy mikor, melyik nomád csoportra vonatkozik. Úgy tűnik, hogy abban Frye-nak igaza van, hogy a szászánida korban – a súlyos genuin forrásszegénység ellenére – a *xiyōn*, vagyis *hun* terminust egységesen használták a Kr. u. 4. század közepe óta felbukkanó közép-ázsiai nomád hódítókra. Más kérdés, hogy ez mennyiben volt eme nomádok által használt tudatos megfélemlítő önelnevezés. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy az a csekély adat, mely a szászánida Iránból ezekre a nomádokra fennmaradt, egybecseng a középind szövegekben található adatokkal. Bailey utal arra, hogy a szászánida korhoz vagy a koraiszlám periódushoz kötődő, de egyébként pontosan nem datált avesztai és középperzsa szövegek háromfajta *xiyōn* csoportot különböztetnek meg. A 8–9. században összeállított eszkatológikus karakterű középperzsa *Bahman Yašt* 4. fejezete a *xiyōn*okat a kazárok, turkok, tibetiek és bizánciak között említi, mint akik az idők végezetén rátámadnak Iránra, egészen Padašh-wārgar hegyéig (a mai észak-Irán) vágatnak és káoszt okoznak. Mindez

19 Bailey 1930–32, 945–55.

20 Orian 1371/1992, 49–63, 200–220.

hasonlatos az előbb említett *Ayyādkār-i Zarērān*hoz, mely hasonlóan csak általánosságban beszél a *xiyōn*okról, mint az irániak ellenségeiről.

Ugyancsak a zoroasztránus középperzsa *Bahman Yašt* beszél a 6. fejezetében a vörös *xiyōn*okról, (*karmir xiyōn*) is, és ez a terminus már több történeti érdekességet mutat, hiszen Bailey – nem alaptalanul – párhuzamba állítja ezt a középind *halahuna* terminussal, melynek jelentése: sötét vagy vörös hun. A harmadik csoport a fehér hunoké, melyekről a legtöbbet beszélnek forrásaink, és amely a leginkább kontextusba helyezhető. A középperzsa *spēd xiyōn* kifejezés hasonlóságot mutat a Prokopiosnál szereplő *leukoi ounnoi* terminussal és a középind *sveta huna* kifejezéssel, mivel mindhárom azt jelenti, hogy 'fehér hun'. E terminus másik érdekessége, hogy az *Ayyādkār-i Jāmāsp*ban a fehér hunok Vištāspa ősellenségeiként lépnek fel. Vištāspa a zoroasztránus vallás első – amúgy mitikus és homályos hátterű – patrónusa volt, aki elsőként karolta fel Zarathustrát, és támogatta Zarathustra tanításainak terjesztését. Mindez persze ahistorikus annak fényében, hogy Vištāspa – ha egyáltalán létezett – Kr. e. 1000 körül élt, míg a – nevezzük úgy – iráni hunok meg 1400-1500 évvel később, de Vištāspa és a hunok szembeállítása kifejezhet valamit a korabeli politikai kapcsolatokból és légkörből. Vištāspa és a *xiyōn*ok szembenállása (itt 'fehér' jelző nélkül) adatolható a késő szászánida korban kanonizált és a középperzsa szövegekkel egykorú Avesztában is, ahol a *X'īiaona* alakban említik őket. Az Aveszta 9. és a 19. Yaštjában több alkalommal is előkerül ez a szembenállás. A szöveg két alkalommal is *hapax legomenon*ként alkalmazta a *X'īiaona* csoport említésekor, őket *uruui-xaoā uruui.vərəθra* csúcsos süvegűnek és csúcsos sisakúnak nevezve.²¹ Úgy tűnik tehát, hogy itt egy középíráni eredetű terminus technicust láthatunk visszaarchaizált avesztai alakban. Mindezzel együtt azonban óvatossá kell lenni, hiszen nomád szakák (*Sakā tigraxaudā*) egyik csoportját is hívták óperzsa forrásaink csúcsossüvegűnek,²² ekként nem vagyunk biztosak, hogy itt kizárólag a szászánida kor szemlélete csapódik le.

21 A meglehetősen összetett filológiai-vallástörténeti-politikai kérdés jó összefoglalását találjuk itt: Felix 1991.

22 A Saka tigraxauda óperzsa kori szkítha csoportjának magyarázatához lásd Dandamaev 1994, 45.

Mindezek a források azonban nem tükrözik Frye állítását, mely szerint itt egyes nomádok elrettentő mesterséges névként szándékosan tévesztették volna meg ellenfeleiket a hun önelnevezés használatával, sokkal inkább e törzsszövetségek ellenségeinek nézeteire derül némi fény. Ugyanakkor és részben Frye-t támogatva fontos kiemelni azt a korántsem jelentéktelen tényt, hogy a heftalita kifejezést vagy annak középperzsa megfelelőjét a középperzsa irodalom egyáltalán nem említi, ekként elmondható, hogy a *xiyōn* terminus általános érvényt nyert a késő-szászánida periódusban a középázsiai steppei nomádok közös neveként. Mindez persze preiszlám nyugatiráni történeti forrásaink szűkösségéből is fakadhat.

Visszakanyarodva a modern szakirodalomban mutatkozó diskrepanciákhoz, az úgynevezett iráni hunok eredetéről, etnikai háttéréről legutóbb de la Vaissière tett közzé nagy hatást kiváltó tanulmányt 2009-ben. Az *Is there a Nationality of the Hephtalites* című írásában de la Vaissière több célt tűz ki: egyfelől – főként kínai forrásokra építve – kritizálja Enokinak a keleti hunok iráni eredetét valló nézeteit, és főleg a heftalitákra, de más korábbi népcsoportokra vonatkozóan azok inkább ótörök (ogur) eredetét valószínűsíti.²³ De la Vaissière-nél ethnosz és életmód szorosan összekapcsolódik. Véleménye szerint a korai csoportok, chioniták, kidariták, alkhon és nēzak hunok csoportjai erősen iranizáltak voltak, és idővel teljesen beolvadtak az iráni többségbe, fejedelmeik iráni neveket viselnek. De la Vaissière kevésbé látja markánsnak a heftaliták iranizációját, ahol véleménye szerint az uralkodó elit még a 6. század második felében is részben megtartotta nem letelepedett életmódját és kevésbé vált iránivá. Véleményét – a heftaliták törökös jellegét – megerősítik nemrég előkerült baktriai dokumentumok is a posztheftalita Afganisztánból a Kr. u. 6–7. századból. A mai Észak-Afganisztánban (Tuḡaristánban/Baktriában, de Kabul környékén is), Kasmírban a 6–7. században külön heftalita királyságok virultak, akik úgy tűnik, függetlenül léteztek a nagy közép-ázsiai heftalitáktól. Ezek az új baktriai dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy a heftaliták e csoportjai vélhetően eredendően türk eredetűek voltak, a baktriai, tehát egy iráni nyelven írt gazdasági szövegek számos török hivatali, uralkodói titulust

23 De la Vaissière 2009.

tartalmaznak. Ugyanebből a periódusból, az arab hódítás előtti évtizedekből ismerjük a nēzak sahok szintén heftalita és szintén török titulusokat is viselő dinasztiaját az Amu-darja északi partján Tuḥāristānban.²⁴

De la Vaissière emellett kapcsolatot lát a 4–6. század nomád népmozgásai között, és mindezt egyetlen eseményre, egy 350–370 közötti népmozgásra vezet vissza, melynek során a heftaliták jelentették a Közép-Ázsiába érkező nomádok északi peremét, ennek déli ágát a chioniták, kidaríták és egyéb nomádok alkották. Az eredetileg erős törökös jellegük földrajzi pozíciójukhoz mérten iranizálódott a 4–6. században. Nagy többségük a baktriai és szogd etnikumban szívdott fel. Mindebben, e népcsoportok közös származás tanában tézise hasonlít Altheiméhez és Steinéhez, ugyanakkor a hun terminus helyett azok törökös jellegét hangsúlyozza és a fokozatos iranizációt emeli ki. Mindemellett pedig megjegyzi, hogy értelmetlen dolog tiszta etnikai csoportokat feltételezni eme meglehetősen kevésbé ismert csoportok mögött.

Mindezek fényében az alábbi konklúziókat tehetjük az úgynevezett iráni hunok esetében. A hun terminus semmi esetre sem etnikai terminus, sokkal inkább egy korai és nagy presztízzsel rendelkező birodalmi titulus, melyek használata az egykoron az alá tartozó törzsek esetében sokáig fennmaradt. Még az egykori hun birodalom felbomlását követően is erősen ható és jól alkalmazható politikai és legitimációs célokat szolgáló ideológia volt, mely Kelet-Európától a mai Észak-Indiáig érezte hatását, időben pedig a koraiszlámkorig hivatkozási alap maradt számos steppei népnél.

A szászánida és indoiráni világban a Kr. u. 4–6. században pedig a hun terminust ellenfeleik is gyakorta alkalmazták rájuk. Mindeközben egyes iráni hun csoportok viszont helyi identitásokat vettek magukra, mint például a kidaríták vagy az alkhon hunok, akik a 4–5. század fordulóján már a kusáno-szászánida pénzeket utánoztak, nyelvként pedig a görög betűs baktriai iráni nyelvet használták igazgatási rendszereikben. Ennél fontosabb, hogy a kidarita királyok, mint *Varhran* vagy *Goboziko*, kivétel nélkül szászánida nyugati iráni neveket vagy baktriai neveket viseltek. A heftaliták dinasztiai neveinél, ahogy elhang-

24 A nēzak sahokhoz a legfrissebb és legeredetibb történeti összefoglalás: Rezakhani 2017, 157–175.

zott, vegyesebb a kép, vannak köztük szogd vagy baktriai eredetű neveket viselő fejedelmek (pl. Aḥšūnwar) vagy kettős: indoiráni-török neveket viselők: Mihirakula (Mitra-szolgája), de vannak vélhetően török eredetű nevek is, mint a *Királyok Könyve* által az 560-as nagy heftalita vereség után említett čağāniyāni heftalita fejedelem Fuğāniš vagy Fağāniš.²⁵ Mindezekon túl ismereteink továbbra is haloványak e csoportok eredendő etnikai-nyelvi hátteréről. Nagyot nem tévedünk, ha klasszikus nomád konföderációkhoz hasonlóan leszögezzük, hogy nem a közös nyelv hanem a közös vélt ős, a közös dinasztia és közös birodalmi tudat, a hun birodalom vált identitásképző elemmé a népeknél. Ilyen értelemben tehát nevezhetjük ezeket a csoportokat hunoknak.

A kutatás hiányosságait sem kell megkerülni. A tudományos kutatás adós a posztheftalita királyságok kelet-iráni és indiai történetével, azok iszlámkori történeti kontinuitásával, mivel láthatólag egyes heftalita famíliák egészen a Kr. u. 8–9. századig követhetőek.²⁶ Mindezek mellett mostani kronológiai ismereteink is hiányosak, azt az előbbi gondolatok fényében aligha kell magyarázni. Harmadik

25 Vö. Wolff 1377/1998, 617; Rezakhani 2017, 141–142.

26 Talán a leglátványosabb példa a s preiszlám-iszlámkori keleti hun kontinuitásra a Sāmānidák dinasztíája. A Sāmānidák eredetével kapcsolatban több teória létezik a tudományos irodalomban. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a Kr. u. 8. század első felében Balḥ, a mai Észak-Afganisztán területén megjelenő helyi családról van szó, akik egyértelműen a közép-ázsiai arab hódítás haszonélvezői lettek, és az arab hódításnak köszönhették felemelkedésüket. Származásuk helyeként a 10. századi források túlnyomó többsége Balḥ környékét jelöli meg, ottani *dihqān*okként, tehát nem túl magasrangú helyi előkelőkként definiálva őket. Más forrásokban azonban Tirmidh (Tirmid) és Samarqand környéke is felmerült a Sāmānidák első birtokaként.

Mindezek fényében elmondható, hogy a Sāmānidák ősei minden valószínűség szerint helyi baktriai vagy esetleg heftalita hátterűek voltak. Itt érdemes megemlíteni Treadwell nemrég publikált tanulmányát, ahol felhívja a figyelmet egy I. Manšūr Sāmānida emír (961–976) korában vert pénzérmére, amely egyértelműen heftalita mintákat követ. Az érem kiadása körülményeit nem ismerjük, mindenesetre ez utalhat a Sāmānidák szűkebb családi legendáira. Itt érdemes felhívni a figyelmet Yāqūt megjegyzésére is a Sāmānidák eredetéről: الفرغانى ان اصلهم من سامان و هي قرية من قرى بلخ من البهارمه („Azt mondta al-Farḡānī, hogy [a Sāmānidák] eredete Sāmānból volt, és az egy falu Balḥ vidékéről, Bahārimából.”) Treadwell szerint a Bahārima helynév a *Bahār dīza* név torzulása lehet Yāqūtnál, mely az anonim szerzőségű *Faḡdā'il-i Balḥ* szerint Ṭarḥān Nizak, a Qutaiba b. Muslim által 709-ben kivégzett utolsó Balḥi heftalita fejedelem székhelye volt Balḥban. Mindezek alapján Treadwell a Sāmānidákat heftalita leszármazottaknak tartja, akiknek a csillaga al-Ma'mūn kalifátusa (813–833) idejétől kezdett emelkedni. Vö. Justi 1895, 281; Frye 1954, 140/217. jegyz; Treadwell 2012, 3–15; Bosworth 2012.

lehetséges elemként a néprajzi kutatásokat kell megemlíteni, eme népcsoportok emlékezetének akármilyen legendás továbbélését érdemes vizsgálni. A multietnikus heftaliták esetében például találhatunk nyomokat neveik és emlékezetük iszlám kori továbbélésére. Két példát hadd említsünk erre: az egyik Abdāli törzs és nemzetségnév felbukkanása a mai Afganisztán és részben Pakisztán pastu lakossága körében. A pastuk délkeletiráni nyelven beszélő népes közösség, a heftaliták és az abdāli törzsnév vélt vagy valós kapcsolata nem új megállapítás a szakirodalomban, de az ezzel kapcsolatos antropológiai kutatások gyerekcipőben járnak.²⁷

A ḥalajok – a keleti hunok leszármazottai a mai Iránban?

Másfelől érdemes megemlíteni, hogy Iṣṭaḥrī *Kitāb al-masālik*-ja közlése (933-ból) és al-Ḥwārizmī muszlim polihisztor *Mafātih al-‘ulūm*-ja (965 táján) a heftaliták (arabul: *Hayātīla*) leszármazottjaiként a ḥalaj törököket említi. Iṣṭaḥrī szerint a ḥalaj törökök egykor Indiába és Kelet-Iránba bevándorolt törökök leszármazottai, akik nyelvükben, ruhájukban törökök²⁸.

Mindezekkel kapcsolatban egy utolsó megjegyzés: a mai Iránban Qum mellett mintegy negyvenezer ember által beszélt rendkívül archaikus ótörök hangtani sajátosságokat tükröző ḥalaj török nyelv jelenleg is besorolhatatlan nyelvileg a mai ismert török nyelvek ágaiba, nem oguz, nem kipcsak és nem turki fonéma állománya nagyon haloványan talán ótörök állapotokat tükröz, mely felvethet egy nagyon korai betelepédést és izolációt, akár a késő százánida vagy a korai szlám korban megjelenő közép-ázsiai iráni hunok egy csoportja esetleges túlélő csoportjának lehetőségét is.²⁹

27 A ḥalajok kérdéséhez, közép-ázsiai és közel-keleti elterjedéséhez jó összefoglaló terjedelmes bibliográfiával: Oberling 2009.

28 Itt kell kiemelnem Varsányi Orsolya kiváló eredményeit a hunokról szóló arab forrásokról, melyek szöveggyűjteménye kiadásra vár, és amelynek megjelenése nagyban segítené a keleti hunokról szóló muszlim források jobb megismerését. Jelen sorok szerzője erősen bízik benne, hogy Varsányi monográfiája (melyet e sorok szerzője kéziratban már látott) hamarosan megjelenik.

29 Oberling 2009.

Felhasznált irodalom

Elsődleges források, chrestomathiák, fordítások

- Balʿamī 1353/1974.** Balʿamī, Abū ʿAlī *Tārīḥ-i-Balʿamī*, bi taṣḥīḥ-i Muḥammad Taqī Bahār wa Parwīn Gunābādī, Teherán 1353/1974.
- Balogh 2020.** Balogh Dániel (szerk.): *Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for their Origin and History*, Groningen, 2020. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv13nb6vw>
- Liber Calipharum 1904.** *Chronicon miscellaneum ad annum 724 pertinens (= Liber Calipharum)*. Szerk.: E. W. Brooks, Paris and Leipzig, 1904.
- Dodgeon-Lieu 1992.** Dodgeon, Michael, H.–Lieu, Samuel, N. C.: *The Roman Eastern frontier and the Persian Wars A.D. 226–363: a documentary history*. xxviii, 430. London and New York, 1992.
- Firdawsī 1374/1993.** *Šāhnāma-yi Firdawsī bi taṣḥīḥ-i Žūl Mūl (Jules Mohl)*, I–IV. Teherán, 1374/1993.
- Greatrex-Lieu 2002.** Greatrex, Geoffrey–Lieu, Samuel, N. C. L.: *The Roman Eastern Frontier and the Persian wars. Part II. AD363–630. A Narrative Sourcebook*. London and New York, 2002.
- Orian 1371/1992.** Orian, Said: *Pahlavi Texts (Transcription, Translation)*. Szerk.: Jamasp ji Dustur Minocher ji Jamasp-Asana. Teherán, 1371/1992.
- Priscus 1983.** Priscus. R. C. Blockley (szerk. és ford.): *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire II*, Liverpool, 1983, 222–400.
- Priskosz 2017.** *Hunok és rómaiak. Priskos rhétor összes töredéke*. Ford.: Kató P., Lindner Gy., Szilágyi Sándor. Tanulmányokat írta: Lindner Gy. és Sólyom M. (*Fontes historiae antiquae* 8.) Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2017.
- Procopius 1962–1964.** *Procopii Caesariensis opera omnia*. Szerk.: J. Haury, 1962–1964 [1905]. Átdolg.: G. Wirth. Leipzig, 1962–1964.
- Procopius 1970.** *Perserkriege*, Szerk. és ford.: O. Veh, München, 1970.
- Thaʿālibī 1900.** Thaʿālibī, Abū Manšūr ʿAbd al-Malik b. Muḥammad b. Ismāʿīl al-, *Ġurar aḥbār mulūk al-Furs wa-siyarihīm, Histoire des rois de Perse (texte arabe et traduction française)*, Szerk.: H. Zotenberg, Paris, 1900.

Másodlagos források

- Alram 2004.** Alram, Michael, Hunnic Coinage, In *Encyclopaedia Iranica Online Edition* <https://iranicaonline.org/articles/hunnic-coinage>, 2004.
- Altheim 1960.** Altheim, Franz: *Geschichte der Hunnen*. Zweiter band – Die Hephtaliten in Iran – Zweiter Band, Berlin, 1960.
- Bailey 1930–32.** Bailey, Harold Walter: Iranian Studies. *Bulletin of the School of Oriental Studies*. 6. (1930–32) 945–55. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0041977X00123134>
- Bivar 2003.** Bivar, A. D. H.: Hephtalites. In *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, <https://www.iranicaonline.org/articles/hephthalites>, 2003.
- Bosworth 2012.** Bosworth, Clifford Edmund: Nīzak, Tarkhān. In *Encyclopaedia of Islam. New Edition* (2nd Edition). DOI: http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5936 (Utolsó letöltés: 2024.08.19.)
- Czeglédy 1958.** Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor-legenda. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 13. (1958) 1–4. sz. 3–20.
- Dandamayev 1994.** Dandamayev, Muhammad Abdulkadyrovich: Media and Achaemenid Iran, In Dani, Ahmad Hasan–Harmatta, János–Puri, Baij Nath–Etemadi, G. F.–Bosworth, Clifford Edmund (szerk.): *The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. History of Civilizations of Central Asia. Vol. 2*. Paris, 1994. 35–64.
- De la Vaissière 2009.** De la Vaissière, Étienne: Is There a “Nationality of the Hephtalites”? *Bulletin of the Asia Institute. New Series*, Vol. 17. (2003) 119–132.
- Enoki 1955.** Enoki, Kazuo: The Origin of the White Huns or Hephtalites. *East and West*, 6. (1955) 231–237.
- Enoki 1959.** Enoki, Kazuo: On the Nationality of the Ephthalites. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 18. (1959) 1–58.
- Felix 1991.** Felix, Wolfgang: Chionites. In *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, <https://www.iranicaonline.org/articles/chionites-lat>, 1991.
- Frye 1954.** Frye, Richard Nelson (szerk. és ford.): *The History of Bukhara, Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhī*. Cambridge, 1954.

- Frye 1984.** Frye, Richard Nelson: *The History of Ancient Iran*. Munich, 1984.
- Ghirshman 1948.** Ghirshman Roman: *Les Chionites-Hephthalites*, Cairo, 1948.
- Göbl 1967.** Göbl, Robert: *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, 4 vols. Wiesbaden, 1967.
- Justi 1895.** Justi, Ferdinand: *Iranisches Namenbuch*. Marburg, 1895.
- Markwart (Marquart) 1901.** Markwart (Marquart), Joseph: *Ērānshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i* (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, 3.) Berlin, 1901; Újra kiadva: Wiesbaden, 1970.
- Oberling 2009.** Oberling, Pierre: *Ḳalaj i. Tribe*. In *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, <https://iranicaonline.org/articles/khalaj-i-tribe-turkistan>, 2009.
- Pritsak 1982.** Pritsak, Omeljan: The Hunnic Language of the Attila Clan. *Harvard Ukrainian Studies*. 4. (1982) 4. sz. 428–476.
- Rezakhani 2017.** Rezakhani, Khodadad: *ReOrienting the Sasanians, East Iran in Late Antiquity*. Edinburgh, 2017. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781474400305>
- Schottky 2004.** Schottky, Martin: Huns. In *Encyclopaedia Iranica Online Edition*, <https://www.iranicaonline.org/articles/huns>, 2004.
- Sims-Williams 2002.** Sims-Williams, Nicholas: Ancient Afghanistan and Its Invaders: Linguistic Evidence from the Bactrian Documents and Inscriptions, In *Indo-Iranian Languages and Peoples*. Szerk.: Nicholas Sims-Williams. [Proceedings of the British Academy No. 116] Oxford University Press, Oxford, 2002. 225–42. DOI: <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197262856.003.0011>
- Stein 1905.** Stein, Sir Marc Aurel: White Huns and Kindred Tribes in the History of India North-west Frontier. *Indian Antiquary*. 34 (1905) 73–87.
- Treadwell 2012.** Treadwell, Luke: The First Islamic Dynasty of Central Asia in Early Islamic Iran. In Edmund Herzig–Sarah Stewart (szerk.): *The Idea of Iran*. V. London, 2012. 3–15. DOI: <https://doi.org/10.5040/9780755693498.ch-001>
- Vondrovec 2014.** Vondrovec, Klaus: *Coinage of the Iranian Huns and Their Successors from Bactria to Gandhara: 4th to 8th Century*. Vienna, 2014.
- Wolff 1377/1998.** Wolff, Fritz: *Farhang-i Šāhnāma-i Firdawsī*. Teherán, 1377/1398